



Seyyahların Gözüyle Diyarbakır Surları (10 - 20. Yüzyıllar Arası)

Araştırma Makalesi
Research Article

Esra Tuğalan¹, Özge Lale², Neslihan Dalkılıç³,

¹ Yük. Mimar, Dicle Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Diyarbakır, Türkiye.

ORCID ID: 0000-0002-9303-2866, e-posta: esratgl@gmail.com

² Arş. Gör., Dicle Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Diyarbakır, Türkiye.

ORCID ID: 0000-0001-9173-3995, e-posta: ozge.sengul@dicle.edu.tr

³ Prof. Dr., Dicle Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Diyarbakır, Türkiye.

ORCID ID: 0000-0003-3920-9904, e-posta: neslidal@dicle.edu.tr

ÖZ

Seyahatnamelerde, seyyahlar ziyaret ettikleri yerler ile ilgili dikkatlerini çeken ve okuyucunun da dikkatini çekebileceği bilgileri paylaşır. Bu bilgiler, genellikle gezilen alanlar ile ilgili, sosyal, ekonomik, tarihi, coğrafi ve mimari verileri içerir. Ancak, seyahatnameler, bilimsel araştırmalar için kaynak olarak kullanıldığında birtakım sorunlar öne çıkmaktadır. Bazı seyyahların abartılı bir dil kullanması, gerçek olmayan verileri paylaşması, yazdıkları alan ile ilgili bilgileri hiç gezmeden ve teyit etmeden, kütüphane verilerine dayanarak aktarmaları tespit edilen ilk sorunlardır. Bahsedilen bu sorunlar, seyahatnamelerin birbirleriyle ve başka kaynaklarla karşılaştırılmasıyla belirlenmektedir. Dolayısıyla, güncel araştırmalar sonucunda elde edilen veriler ile seyahatnamelerdeki bilgileri teyit etmek olanaklıdır. Bu araştırmanın amacı; onuncu yüzyıl sonu ile yirminci yüzyıl başları arasında, Diyarbakır'ı ziyaret eden yirmi beş gezginin, Diyarbakır Surları ilgili yazdıkları bilgileri ortaya koymak ve kent tarihine katkıda bulunmaktır. Araştırma sonuçları, Diyarbakır Surları konusunda seyahatnamelerdeki verilerin, sorgulanarak ve karşılaştırma yapılarak kullanılması gerektiğini kanıtlamaktadır. Seyahatnameler, tüm eksikliklerine rağmen; surların mimari özelliklerini, onarımlarını ve değişimlerini günümüze aktaran önemli kaynaklardır.

MAKALE BİLGİSİ

Geliş 28 / 09 / 2023

Kabul 22 / 04 / 2024

ANAHTAR KELİMELER

Diyarbakır

Kale

Seyahatname

Seyyahlar

Şehir Surlar

The City Walls of Diyarbakır Through the Eyes of Travelers (10th to 20th Centuries)

ABSTRACT

In travelogues, travelers share information about the places they visit that attracts their attention and can also attract the attention of the reader. This information usually includes social, economic, historical, geographical and architectural data about the areas visited. However, some problems come to the fore when travelogues are used as a source for scientific research. The first problems identified are that some travelers use exaggerated language, share untrue data, and convey information about the area they write about based on library data without ever traveling and confirming it. These problems are identified by comparing travelogues with each other and with other sources. Therefore, it is possible to confirm the information in travelogues with the data obtained as a result of current research. The aim of this study is to contribute to the history of the city by revealing the information written by twenty-five travelers who visited Diyarbakır between the late tenth and early twentieth centuries. The results of the research prove that the data in the travelogues on the Walls of Diyarbakır should be used by questioning and making comparisons. Travelogues, despite their shortcomings, they are an important source of information on the architectural features, repairs and alterations to the walls up to the present day.

ARTICLE HISTORY

Received 28 / 09 / 2023

Accepted 22 / 04 / 2024

KEYWORDS

Diyarbakır

Castle

Travelogue

Travelers

City Walls



GİRİŞ

Seyahatname, Arapça “seyahat” ve Farsça “name” sözcüklerinden oluşmaktadır. Seyahat sözcüğü “gezmek, gezi” anlamında iken, name ise “risale, mektup” anlamına gelmektedir. Seyahatname, “gezi mektubu, gezi eseri” olarak tanımlanabilir (Yazıcı, 2009). Bir başka tanıma göre seyahatname, bir gezginin gittiği yere dair gözlemlerinden ve topladığı bilgilerden bahsettiği metinler olarak tarif edilmektedir (Yılmaz, 2013).

Seyahatnamelerde seyyahlar, gezdikleri yerlerle ilgili dikkatlerini çeken veya okuyucunun dikkatini çekebileceğini düşündükleri bilgileri aktarmışlardır. Genel olarak bu bilgiler, gezilen alanlara dair sosyal, ekonomik, tarihi, coğrafi ve mimari verileri içermektedir (Maden, 2010). Daha özele inildiğinde, gezginlerin mesleki durumlarının ve ilgi alanlarının seyahatnamelerde anlattıkları konuları etkilediği görülür. Örneğin; ordusuyla gezen bir subay seyahatnamesinde askeri verilere yer verirken, bir misyoner gezdiği yerin dini yapısı hakkında daha detaylı bilgiler vermektedir (Yılmaz, 2013).

Seyahatnameler, iletişim imkânlarının kısıtlı olduğu dönemlerde, bilimsel ve kültürel gelişmelerin dünyanın farklı bölgelerine aktarılmasını sağlamıştır. Bu duruma örnek olarak, Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin “Fransa Sefaretnamesi” ile “Marco Polo Seyahatnamesi” gösterilebilir. “Fransa Sefaretnamesi” batıdaki bilimsel ve teknik gelişmeleri Osmanlı toplumuna tanıtmış ve Enver Ziya Karal'ın ifade ettiği gibi Osmanlılar için garba açılan ilk pencere olmuştur. “Marco Polo'nun Seyahatleri” ise Uzak Doğu hakkında verdiği bilgilerle yeni mal-ürünlerin tanıtılması ve coğrafi keşifler için teşvik edici bir rol üstlenmiştir (Maden, 2010; Arıkan, 2013).

Seyahatnameler, tüm bu özellikleriyle yeni araştırmalara konu olurken aynı zamanda başka araştırmalar için yardımcı kaynak olarak kullanılmaya devam etmektedir. Ancak seyahatnameler bilimsel araştırmalar için kaynak olarak kullanırken bazı sorunlar göze çarpmaktadır.

Bunlardan ilki; bazı seyyahların metinlerinde abartılı bir dil kullanması, olmayan durumları anlatması ve yanlış verileri paylaşmasıdır. Bu durumun ortaya çıkma sebeplerinden biri, bazı seyyahların seyahatleri sırasında not tutmayıp ülkelerine döndükten sonra hatıralarına dayanarak eserlerini kaleme almalarıdır. Bir diğeri seyahatlerine dair notlarının kendileri dışındaki kişiler tarafından bir araya getirilmesidir. Her iki durumda da seyahatnamelerin içerdikleri bilgilerin sağlıklı olmama ve hatalar barındırma riski ortaya çıkmıştır (Yıldırım, 2024).

Seyahatnamelerin bilimsel araştırmalar için kaynak olarak kullanılmasındaki ikinci sorun, seyyahların gidecekleri yerlerle ilgili daha önce yazılmış seyahatnameleri okumaları ve bu kaynaklardaki bilgilerden etkilenmeleridir. Yılmaz (2013), bazı seyyahların gidecekleri yerlerle ilgili antik kaynaklara kadar uzanan kapsamlı araştırmalar yapmalarını, yazacakları seyahatnameleri etkileme ve biçimlendirme ihtimali nedeniyle olumsuz bir durum olarak değerlendirmiştir.

Bazı ünlü seyahatnamelerin tamamının kütüphanelerden elde edilen kaynaklarla yazıldığı bilinmektedir (Coşkun, 2009).

Seyahatnamelerin bilimsel araştırmalar için kaynak olarak kullanılmasındaki üçüncü sorun, seyyahların gidecekleri yerlerle ilgili sahip oldukları önyargılardır. Seyyahların eserlerindeki ön yargılar ve eksik bilgiler gibi temel kusurlar, bu tür eserlerin kaynak olarak kullanılması durumunda hatalı sonuçlara yol açabilecek niteliktedir (Çetin, 2011). Bazı seyyahlar seyahatleri süresince bu önyargılardan sıyrılmayı başarabilse de bazıları inceledikleri toplumun sosyal yapısını irdelemeden kendi önyargılarıyla şekillendirmiş oldukları metinleri üretmişlerdir. Seyahatname yazımı bireysel bir etkinlik olduğundan, gezi sonucu üretilen metin, seyyahın o güne kadarki eğitimi, mesleği, bilgi birikimi ve geldiği kültürel ortamla şekillenmektedir (Yılmaz, 2013).

Yukarıda sayılan nedenlerden ötürü seyahatnameler, ancak bilimsel bir karşılaştırma ve değerlendirme sonrasında kayda değer bir bilgi kaynağı olarak kabul edilmelidir (Çetin, 2011). Eğer mümkünse bu bilgilerin günümüzdeki verilerle de doğruluğu karşılaştırılmalıdır. Ne kadar çok yönden bilgi teyit edilirse seyahatnameye ve içindeki bilgilere olan güven de o kadar artacaktır.

MATERYAL VE YÖNTEM

Bu çalışmada, 10. yy. sonu ile 20. yy. başları arasında Diyarbakır'ı ziyaret eden seyyahların Diyarbakır Surları ilgili seyahatnamelerde yazdıkları bilgiler incelenmiş, bu bilgiler diğer seyahatnameler ve güncel verilerle karşılaştırılmıştır. Bu çalışma kapsamında; İstahri, İbn Havkal, El-Mukaddesi, Nasır-ı Hüsrev (Xosro), A. Tenreiro, H.D. Simeon, J. B. Tavernier, Evliya Çelebi, C. Niebuhr, W. Heude, J. S. Buckingham, H.V. Moltke, R.A. Chesney, R.J. Garden, Arif Paşa, J. Chesneau, V. Cuinet, H. C. Barkley, L.C. Cholet, E. Naumann, L. Warkworth, M.V. Berchem, G.L. Bell ve M.F. V. Oppenheim'in seyahatnameleri incelenmiştir.

Surlar ve burçlar ile ilgili en kapsamlı ve doğru bilgileri, 1930'lu yıllarda Diyarbakır'ı ziyaret eden Albert Gabriel'in yaptığı yayınlardan öğrenebiliyoruz. Gabriel'in yaptığı araştırma sonucu elde ettiği bilgiler, günümüzdeki verilerle benzerdir ve bugünkü araştırmaların temel kaynağını oluşturan kapsamlı bir bilimsel çalışmadır. Gabriel'in araştırma sonuçları bu çalışma kapsamında değerlendirilmemiştir.

İstahri, Nusaybinli İbn Havkal ve Kudüslü El-Mukaddesi İslam coğrafyacısı; Belhli Nasır-ı Hüsrev filozof, şair, âlim ve gezgin; Polonyalı Simeon din adamı; Fransız J. B. Tavernier asker ve gezgin; Alman C. Niebuhr seyyah ve haritacı; İngiliz J. S. Buckingham yazar, edebiyatçı ve oryantalist; Prusyalı Helmuth von Moltke asker; İngiliz Francis Rawdon Chesney asker, kaşif ve Orta Doğu gezgini; Fransız Vital Cuinet coğrafyacı, Düyun-ı Umumiye İdaresi'nde genel sekreter; İngiliz H.C. Barkley demiryolu mühendisi; Alman E. Naumann jeolog; İngiliz L. Warkworth politikacı, diplomat, arkeolog ve gezgin;

İsviçreli M. V. Berchem dil bilimci; İngiliz G.L. Bell arkeolog (casusluk yaptığı düşünülmektedir.); Alman M. F. V. Oppenheim gezgin, arkeolog, diplomat olarak anılmaktadır. Yerli Türk gezginlerden Evliya Çelebi edip, şair, hattat, nakkaş ve musikişinast olarak bilinmektedir. Arif Paşa ise Bitlis, Diyarbakır, Trabzon, Halep Valisi olarak görev yapmıştır.

Diyarbakır Surları'na 10. yüzyılda İstahri "Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik", İbn Havkal "Şûretü'l-arz", El-Mukaddesi "Aḥsenü't-tekâsîm"; 11. yüzyılda Nasır-ı Hüsrev "Sefername"; 16. yüzyılda H.D. Simeon "Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi 1608-1619"; 17. yüzyılda Evliya Çelebi "Seyahatname", J.B. Tavernier "Les six voyages de Jean Baptiste Tavernier, Ecuyer, Baron d'Aubonne, Qu'il a fait en Turquie, en Perse, et aux Indes"; 18. yüzyılda C. Niebuhr "Reisebeschreibung nach Arabien undandere unliegenden Ländern"; 19. yüzyılda J. S. Buckingham "Travels in Mesopotamia", Helmuth von Moltke "Briefe über Zustände und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835-1839", Francis Rawdon Chesney "The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris", Arif Paşa "Diyarbakir Seyahati", Vital Cuinet "La Turquie D'Asie, Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de Chaque Province de L'Asie Mineure", H. C. Barkley "A Ride Through Asia Minor and Armenia"; 19. yüzyıl- 20. yüzyıl başında E. Naumann "Vom Goldnen Horn zu den Quellen des Euphrat", L. Warkworth "Highlands of Asiatic Turkey", M.V. Berchem "Amida", G.L. Bell "Amurath to Amurath", M.F. V. Oppenheim "Griechische und Lateinische Inschriften Aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien" başlıklı eserlerinde değinmiştir. Diyarbakır Surları ile ilgili bilgi veren seyahatnameler en fazla 19. yüzyılda yayımlanmıştır.

Çalışma kapsamında ilk olarak, seyahatnamelerdeki bilgileri daha doğru analiz edebilmek için Diyarbakır Surları'nın mimari özellikleri ile ilgili güncel araştırma sonuçları verilmiştir. İkinci aşamada, seyahatnamelerdeki Diyarbakır Surları ile ilgili anlatımlarda kullanılan ölçü birimleri belirlenmiş, bu ölçü birimlerinin günümüzdeki karşılıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Üçüncü aşamada, seyahatnamelerde yer alan, Diyarbakır Surları ile ilgili bilgiler incelenmiştir. Bu bilgiler; surların genel mimari özellikleri, surların yapım tekniği ve malzeme özellikleri, sur kapıları, yazıtlar ve süslemeler başlıkları altında sunulmuştur. Bu bilgilerin doğruluğunu irdelemek için, son yıllarda yapılan araştırmalar sonucu elde edilen güncel bilgilerle, seyyahların Diyarbakır Surları hakkında verdiği bilgiler karşılaştırılmıştır.

ARAŞTIRMA BULGULARI

Güncel Veriler Işığında Diyarbakır Surlarının Mimari Özellikleri

Diyarbakır Kalesi, İç Kale ve Dış Kale olarak iki bölümden oluşur. Diyarbakır surlarının inşası ile ilgili farklı kaynaklar değişik tarihler sunmakta ancak ortak olarak 4. yy. ortalarını işaret etmektedir (Ahunbay, 2012).

Diyarbakır Surları, Dicle Nehri'nden yaklaşık 70 metre yükseklikteki bazalt plato üzerinde inşa edilmiştir (Toprak, 2012) (Şekil 1). Surların oturduğu ana kayalık tamamen bazalttan oluşmaktadır. Bazalt, bölgede fazlaca bulunmasında ve dayanıklılığından ötürü surların ana yapım malzemesi olmuştur.



Şekil 1. Kentin güneydoğusunda yer alan surlar (N. Dalkılıç Arşivi)

Diyarbakır surları, yaklaşık 5200 metrelik bir çevre uzunluğuna sahiptir. Suriçi'nde yer alan İç Kale'nin çevresi ise 599 metre uzunluğundadır. İç Kale ile birlikte, sur duvarlarının toplam uzunluğu yaklaşık 5800 metredir. Ancak, sur duvarlarının yaklaşık 645 metrelik bir kısmı çeşitli nedenlerle yıkılmış veya yıktırılmıştır. İç Kale dahil olmak üzere sur duvarlarının çevrelediği toplam alan yaklaşık olarak 1,57 km² büyüklüğündedir (Dalkılıç ve Nabikoğlu, 2012; Nabikoğlu, 2012; Nabikoğlu ve Dalkılıç, 2013).

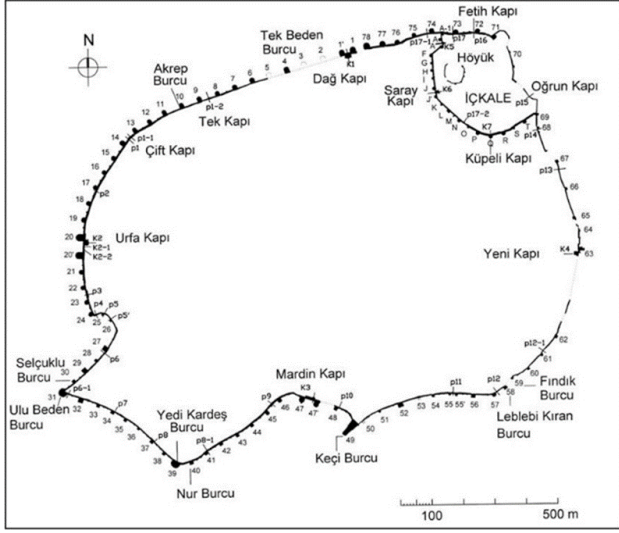
Geçmişte, dış surların, daha alçak olan ikinci bir surla çevrildiği bilinmektedir. Bu durumun sebebi, iki sur arasında bir hendek oluşturarak savunmayı kolaylaştırmaktır (Beysanoğlu, 1987). Dış surlara ait taş duvar kalıntılarına bugün surların kuzeyinde ve güneyinde yer yer rastlanılmaktadır. Ancak bu konuda yeterli veri yoktur.

Dış Kale üzerinde 82, İç Kale üzerinde ise 19 burç bulunmaktadır. Yapılan incelemeler neticesinde, dış surlardaki 82 burcun üçünün 1930'lu yılların başında yıkıldığı tespit edilmiştir. Dört burç ise zamanla bakımsızlıktan yıkılmıştır. Savunma amacıyla tasarlanan burçlar genellikle üç veya dört katlıdır ve iç mekanları iki katlıdır. Bu burçlar, dairesel, dörtgen veya çokgen plana sahiptir. Kuzey ve batı yönlerindeki savunma zorlukları göz önüne alınarak, bu yönlere daha sık yerleştirilen burçlar, genellikle savunma için en ideali olan dairesel plana sahiptir ve yükseklikleri artırılmıştır (Dalkılıç ve Nabikoğlu, 2012; Nabikoğlu ve Dalkılıç, 2013).

Burçların ve sur duvarlarının yüksekliği, genellikle 8 ile 22 metre arasında değişir. Ölçülebilir yükseklikleri çoğunlukla yaklaşık 20 metre civarındadır. Ayrıca, burçların ve sur duvarlarının kalınlığı da 1,40 - 5,00 metre arasında değişmektedir. Kentin doğusunda bulunan burçlar genellikle en ince kesitlidir ve duvar kalınlıkları çoğunlukla 1,40 - 2,60 metre arasındadır. En kalın kesitli burçlar ise kuzey ve batı taraflarında bulunmaktadır. Bu bölgelerdeki burçların duvar kalınlığı ise genellikle 4,5 - 5

metre arasındadır (Dalkılıç ve Nabikoğlu, 2012; Nabikoğlu ve Dalkılıç, 2013).

Diyarbakır Surları, dört ana kapıya sahiptir. Dağ Kapı (Harput Kapısı) kuzeye, Urfa Kapı (Rum veya Halep Kapısı) batıya, Mardin Kapı (Tell Kapısı) güneye ve Yeni Kapı (Su, Satt veya Dicle Kapısı) doğuya açılmaktadır. 20. yüzyılın başlarına kadar sur kapılarının geceleri kapatıldığı ve kente giriş çıkışın kontrol edildiği bilinmektedir. Surların kuzeydoğusunda bulunan İçkale, yine dört kapıya sahiptir. Saray Kapı ve Küpeli Kapı sur içine açılırken, Oğrun Kapı ve Fetih Kapı sur dışına açılmaktadır (Beysanoğlu, 2001; Tuncer, 2012).



Şekil 2. Albert Gabriel'in numaralandırma sistemi kullanılarak, güncel verilerle yeniden oluşturulmuş Diyarbakır Surları Haritası (Nabikoğlu ve Dalkılıç, 2013).

Seyahatnamelerde Diyarbakır Surları ile İlgili Bilgiler

Seyahatnamelerde Diyarbakır Surları ile ilgili bilgiler; surların genel mimari özellikleri, surların yapılmış olduğu malzeme özellikleri, sur kapıları, yazıtlar ve süslemeler alt başlıklarında incelenmiştir.

Diyarbakır Surları ile ilgili bilgilerin yer aldığı seyahatnamelerde, seyahat edilen ülkelerin ve/veya gezginlerin yaşadığı ülkelerin ölçü birimleri kullanılarak surların ölçüleri hakkında bilgiler verilmektedir. Bu ölçü birimleri arşın, batman, fit ve adımdır.

1644 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Tavernier, seyahat ettiği ülkelerin ölçü birimlerinin kendi ülkesinin (Fransa)

ölçü biriminden farklı olduğunu belirterek: “*Özellikle geçmek zorunda kalınan yolları ele alacağım, ama uzaklıklar üstünde durmayacağım: Çünkü yürüyüşler, kullanılan taşıma araçlarına bağlı olarak kimi zaman daha hızlı, kimi zaman daha yavaş olabiliyor; ayrıca, geçilen ülkelerin ölçü birimleri de bizimkinden farklı.*” ifadelerini kullanmıştır (Tavernier, 2006). Bu durum, ölçü birimlerinin kullanıldığı dönem baz alınarak değerlendirilmesi gerektiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Tavernier'in kendi dönemi için bahsettiği ölçü birimleri farkı bugün için de geçerlidir. Seyahatnamelerde verilen birçok ölçü birimi bugün kullanılmamaktadır.

Surların Genel Mimari Özellikleri

İstahri¹, 951 yılında Diyarbakır surları için “*Amid², Dicle'nin doğusuna düşer. Oldukça güçlü ve görkemli bir kale /sur duvarı vardır.*” ifadelerini kullanmıştır (İstahri, 2020). İbn Havkal, 978 yılındaki gezisinde, Amid şehrinin Dicle'nin batı yönünde, 50 adam boyu yüksekliğindeki tepe üzerine kurulu olduğundan bahsetmiştir (İbn Havkal, 2021). Bir insan boyu yaklaşık olarak 1,60 metre olarak alınrsa, 80 metrelik bir ölçü verdiği düşünülebilir. O günün koşullarına göre, muhtemelen göz kararı verdiği değer, şehrin kurulduğu alanın Dicle Nehri'nden olan yüksekliğine (70 m) yakın bir değerdir.

El-Mukaddesi, Diyarbakır'ı 985 yılında ziyaret etmiş, şehrin kalesinin güzel ve özenle yapılmış olduğundan, Antakya şehrine benzediğinden bahsetmiştir. Diyarbakır Surları'nın dış duvarlarında mazgallı siperleri bulunduğunu yazmıştır. Mukaddesi'ye göre Amid surları, Müslümanların müstahkem kalelerinden ve büyük bir karakol şehridir (El-Mukaddesi, 2023).

Nasır-ı Hüsrev, 1046 yılında Diyarbakır'ı ziyaret etmiştir. Surların uzunluğunun ve genişliğinin 2000 adım³ olduğunu, siyah taştan yapıldığını, dış surların mazgallı siperleri bulunduğunu ve surların hâkim bir tepeyi çevrelediğini yazmıştır. Diyarbakır Kalesi'nin, görmüş olduğu en sağlam yerlerden biri olduğunu belirtmiştir (Nasır-ı Hüsrev, 1950).

Nasır-ı Hüsrev, surların yüksekliğinin yirmi arşın⁴ (0,73x20=14,6 metre), kalınlığının on arşın (0,73x10=7,3 metre) olduğu bilgisini vermiştir. Her yüz metrede bir, yarım dairesi seksen arşın olan bir burç yapıldığını söylemiştir. Kullanılan taşların “*yüz batmandan⁵ bin batman, hatta daha ağır ...*” olduğundan bahsetmiştir

¹ Diyarbakır'a seyahat eden, bilinen en eski seyyahlardan biri İstahri'dir. 951 yılında şehri ziyaret ettiği düşünülmektedir. Fakat yazdığı eser hakkında, daha önce Diyarbakır'ı ziyaret eden Belhi'nin yazmış olduğu eseri yeniden düzenleyip yazdığı yönünde bir iddia bulunmaktadır. Başka bir iddiaya göre ise İbn Havkal İstahri'ye eserini teslim etmiş, kitabı üzerinde birtakım değişiklikler yapmasını talep etmiştir (Ağar, 2020).

² Amid, Diyarbakır'ın eski ismidir.

³ Adım, bir ayak atışı ile alınan mesafedir. Bu uzunluk genellikle 75 cm olarak kabul edilir ve yaklaşık olarak bir mimar arşımına eşittir (TDK, 2022; Dağlı ve Kürkman, 2003).

⁴ Arşın, dirsek ile orta parmak arasındaki mesafeye verilen isimdir. Türkçe'de arşın, arçın, arçın alçın olarak anılabilen bu uzunluk biriminin Arapçası “zira”dır. Pehlevicede “arşenden” gelmektedir. Arşın uzunluğunun karşılığı zamana, mekâna, ölçülen nesnenin cinsine göre

farklılık göstermektedir. Bu nedenle tam karşılığını bulmak zordur. İncelenen seyahatnameler, Osmanlı Devleti'nin Diyarbakır'da hüküm sürdüğü yıllara da denk geldiğinden arşın uzunluğunun bu dönemdeki karşılığı önem arz etmektedir. Osmanlılarda kullanılan arşın araştırıldığında esas olarak iki çeşit olduğu görülmektedir. Birisi mimar arşımdır. Kaç yıldan itibaren kullanıldığı bilinmemekle birlikte 16. yüzyıla kadar, değerinin 73,3333 santimetre olduğu düşünülmektedir (Erkal, 1991).

⁵ Batman, Anadolu halk ağzlarında “büyük, ağır, büyük su testisi, büyük çömlek” anlamlarına gelir. Doğu Anadolu'da Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan'ın 15. yüzyılda belirlediği, daha sonra “Hasan Padişah batmanı” olarak da bilinen bir batman çeşidi kullanılmıştır. Buna göre 1 batman Amid'de kumaş için 1580 dirhem; Mardin'de ipek için 1580 dirhem; Musul'da ipek için 800 dirhem, Kemah'ta pamuk için 2040

(Nasır-ı Hüsrev, 2003; Nasır-ı Xosro, 2016). Bu ölçüler günümüzdeki ölçülerle uyuşmamaktadır ve göz kararı belirlendiği düşünülmektedir.

Nasır-ı Hüsrev, bu surun dışında bir sur daha olduğunu, onun da aynı taştan yapıldığını ve yüksekliğinin on arşın olduğunu belirtmiştir (Nasır'ı Husrev, 1950).

Tenreiro, 1524-1525 yıllarında Diyarbakır'ı ziyaret etmiştir. Diyarbakır Surları ile ilgili olarak *"Bu şehrin dışa açılan dört kapısı bulunmaktadır; her birinde zarif kuleler vardır..."* ifadelerini kullanmış; yüksek ve geniş taş surların mükemmel durumda olduğunu yazmıştır (Özbaran, 2007).

Polonyalı Simeon, 1613 yılında Diyarbakır'a gelmiştir. Surların iri taşlarla inşa edildiğinden ve kulelerinin muazzam olduğundan bahsetmiştir (Andreasyan, 1964).

Tavernier, 1644 yılında, kentin çift surlarla çevrili olduğunu, dış surlarda yetmiş iki adet burç bulunduğunu yazmıştır. Burçların sayısını İsa'nın yetmiş iki müridi ile ilişkilendirmiştir (Tavernier, 2006).

Evliya Çelebi, Diyarbakır'da 1655-1656 yıllarında bulunmuştur. Arazi yapısı nedeniyle savunmanın güç olduğu kuzey ve batı yönlerindeki burçların daha büyük, savunmanın daha kolay olduğu doğu ve güney yönlerindeki burçların ise daha küçük olduğunu belirtmiştir. Surların kuzey, güney ve batısında hendeklerin bulunduğunu, burada bulunan burçların çok sağlam inşa edildiğini yazarak ikinci dış surun varlığından ve sınırlarından bahsetmiştir (Evliya Çelebi, 2010). Surların doğu tarafının yüksek bir zemin üzerine inşa edildiğini belirterek burada koruma amaçlı hendek yapımına gerek duyulmadığını belirtmiştir (Şekil 1).

Evliya Çelebi'den yaklaşık yüz elli yıl sonra şehre gelen Buckingham da benzer görüşleri ifade ederek, en sağlam ve kalın kesitli surların kuzey cephesinde bulunduğunu belirtmiştir (Buckingham, 1827) (Şekil 3). Her iki seyyahın görüşü, surların konumunun, surların inşa edilmesindeki etkisini ortaya koymaktadır. Buckingham, Diyarbakır Surları'nın altmış iki burçla inşa edildiğini söylemiştir (Buckingham, 1827).



Şekil 3. Kentin kuzeyinde yer alan surlar ve Dağ Kapı (N. Dalkılıç Arşivi)

dirhemdir. Tanzimat sonrasında yerli ve yabancı ölçü sistemlerinin karmaşıklığına neden olması sebebiyle 1882 yılında yayınlanan karamame ile "yeni batman" isimli bir ölçü birimi kullanılmaya başlanmıştır. Bu ölçü birimi 10 kilograma eşittir. Askatları okka, dirhem, denk, bağdadi ve

Heude, şehrin kuzeydoğuda sağlam ve çok yüksek duvarlarla çevrili bir hisarla korunduğu bilgisini vermiş, *"Birkaçı yuvarlak olmak üzere kare kulelere sahiptir. Farklı zamanlarda inşa edildiği anlaşılan bu kulelerin birçoğunda ve kapılarda, bazıları taşta, diğerleri tuğlalara oyulmuş yazıtlar görüyoruz; ama onları anlayacak kadar ne zamanım ne de dil bilgim vardı... Rehberim bana yazıtların, binanın yapım tarihi, padişahın adı gibi bilgileri içerdiğinin sanıldığını söyledi."* ifadelerini kullanmıştır (Heude, 1820). Surlarda yuvarlak burçlar çoğunluktadır. Yazıtlar bazalt veya kireç taşı üzerine yapılmıştır. Kireç taşı yerine tuğla yazıldığı düşünülmektedir.

Chesney (1850), Diyarbakır şehrinin, kuzeybatı ucundaki kaleden bir kayık şeklinde güneybatıya doğru uzanan yüksek bir kayalık sıradağ üzerinde durduğunu ve en yakın noktada nehre yaklaşık 200 metre uzaklıkta olduğunu söylemiştir. Kalenin, şehrin duvarları gibi birbirine bağlanan sarp bir volkanik kaya kütleleri üzerinde durduğunu belirtmiştir. Bunların, duvarlar ve hatta evler gibi eski binaların kalıntılarıyla karıştırılmış volkanik taştan yapılmış yetmiş iki kule ile çevrili, yüksek, iyi inşa edilmiş ve güçlü yapılar olduğunu belirtmiştir. Sur duvarlarının, çevresi yaklaşık beş mil olan bir alanı kapladığı bilgisini vermiştir (Chesney, 1850).

Chesneau (1187), Diyarbakır Surları ile ilgili bilgi verirken, Nasır-ı Hüsrev'in seyahatnamesinden alıntı yapmıştır. Korunaklı kalenin; geniş ve büyük bir volkanik kayalık üzerinde inşa edildiğini, yetmiş iki adet yuvarlak ve kare planlı burcu olduğunu yazmıştır (Chesneau, 1887). (Şekil 4)



Şekil 4. Dairesel ve dörtgen planlı burçlar

Cholet (1892), surlar için

"... Diyarbakır, ... olağanüstü bir biçimde korunan ve onu inşa edenlerin yazıtlarının yanı sıra ayırt edici karakterleri görünür olan, dikkat çekici bir duvarla ayrılır. Her tarafta şehrin üzerine inşa edildiği mahmuzun dik kenarlarına hâkim olan mazgallı bir duvar; bazen yuvarlak, bazen kare şeklindeki görkemli kulelerle çevrili olup Romalılar, Persler ve Araplar sırayla onu daha kalın

habbeden; üs katları kantar ve çekiden'dir. Aynı karamamede eski batmanın yeni batmana oranı 7,69767 olarak belirtilmiştir. Bu durumda eski batmanın değerinin 7,69767 kg olduğu söylenebilir (Kallek, 2002).

ve uzun bir hale getirmişlerdir. Üst üste gelen kuşatmalara ve zamana rağmen bu eski sur hala olağanüstü bir koruma durumundadır ve şu anda Amida için bir savunma değilse de en azından bir çit olarak hizmet vermektedir.”

ifadelerini kullanmıştır. Cholet'in verdiği bilgilerden, surların 19. yy.'ın sonundan itibaren savunma işlevini yitirdiği anlaşılmaktadır.

Warkworth (1898), Kara Amid olarak da bilinen Diyarbakır şehrinin, Dicle'nin batı yakasının yukarısında, siyah bazalt bir sırt üzerinde, çok uzaktan bile fark edilebilir muazzam inşa edilmiş surlar ve kulelerden oluştuğunu yazmıştır. Bu burçlardan bazılarının yuvarlak, bazılarının ise kare olduğunu belirtmiştir. Warkworth (1898) da burçların sayısını altmış iki olarak vermiştir. Seyahatnamelerde burç sayıları konusunda bir tutarsızlık mevcuttur.

Berchem (1910), surların dış hatlarında düzensizliğe neden olan bir vadiden bahsetmektedir. Rum Kapı ve Mardin Kapı arasındaki bölümün, vadiyi çevirebilmek için hilal şeklinde bir şerit halinde inşa edildiğini söylemiştir (Berchem ve Strzygowski, 1910).

Bell (1911), Diyarbakır için yaptığı betimlemede, bazalttan inşa edilmiş büyük bir setle çevrili olan şehrin, Dicle kıyısının yüksek tepesinde durduğunu belirtmiştir. Bell, surları şu şekilde anlatmıştır:

“...Ortaçağ tahkimatının güzel bir örneği olan surlarda bir gün geçirdim. Güney ve güneydoğu taraflarında Dicle'nin yukarısına asılırlar... Güneybatıda dut ve asma bahçeleriyle kalın bir yamacı taçlandırıyorlar ve kuzeye doğru duvar nehrin kıvrımına katılmak için kıvrılır... Surlar, kare burçlara sahiptir, ama her iki tarafta masif yuvarlak kulelerle korunmaktadır. Yuvarlak kuleler duvarın kuzey kesimleri boyunca uzanır, diğer taraflarda kuleler dikdörtgen şeklindedir. Halep Kapısı ile Mardin Kapısı arasında, diğerlerinden daha büyük ve daha geç tarihli iki büyük yuvarlak kule vardır. Mardin Kapısı yakınında bulunan dolambaçlı yol üzeri tonozludur. Sadece iç taraftaki küçük mazgallı pencerelerle aydınlatılır. Mardin Kapısı'nın güneyindeki duvar dışarıya doğru çıkıntı halindedir. Bu belirgin açı, tonozu sütunlara dayanan büyük bir salonu tutar... Yuvarlak kuleleriyle kuzey duvarı mükemmel bir şekilde korunmuştur; Kulelerin içindeki kubbeli odalar ve dolambaçlı yola erişim sağlayan merdivenler bile sağlamdır. Kulelerin iç kısmındaki tüm kemerler ve kubbeler tuğladan yapılmıştır.”

Bell'in bahsettiği geç tarihli iki büyük yuvarlak kulenin Ulu Beden Burcu ve Yedi Kardeş Burcu olduğu düşünülmektedir.

Garden, bazı burçların tabanlarında burçları güçlendirmek için payandalar inşa edildiğini yazmıştır. Payandaların dış ölçülerinin 5-6 fit (1,52-1,82 metre) arasında, yerden 3-5

fit (0,91- 1,52 metre) yüksekliğe kadar bir eğime sahip olduğunu söylemiştir⁶. Siperlerin (duvarın üst kısmı) 2 fit (0,6 metre) kalınlığında, duvarların da yaklaşık olarak 14 fit (4,26 metre) kalınlığında olduğunu belirtmiştir. Ancak, bazı kısımlarında bu ölçülerin daha az olduğunu yazmıştır. Rum Kapısı'ndaki kulelerin yüksekliği 65 fit 6 inç (19,96 metre), kuleler arasındaki duvar yüksekliğinin 52 fit (15,84 metre), duvara bitişik duvarın yüksekliğinin 44 fit (13,41 metre); tepenin genişliğinin 19 fit (5,79 metre) ölçülerinde olduğunu belirtmiştir (Garden, 1867).

Surların Yapım Tekniği ve Malzeme Özellikleri

Seyahatnamelerde, Diyarbakır Surları ile ilgili üzerinde durulan en önemli konulardan biri yapımında kullanılan bazalt malzemedir.

985 yılında El-Mukaddesi'nin, sur duvarlarında ve şehirdeki yapıların temelinde kullanıldığını söylediği “siyah granit taş”ın bazalt olduğu bilinmektedir (El-Mukaddesi, 2023).

978 yılında İbn Havkal, Amid şehri etrafında bulunan surların, “siyah değirmen taşları” kullanılarak inşa edildiğini yazmıştır. Ayrıca taşların siyah olduğundan dolayı uğurlu sayıldığını, bu nedenle Ahlat ve Diyarbakır surlarında kullanıldığını söylemiştir (Strange, 2015).

Sur duvarlarında bazalt taşların nasıl örüldüğüne dair tespit edilebilen tek yorum Nasır-ı Hüsrev'e aittir. Sefername isimli eserinde, inşaatta kullanılan bazaltların ağırlığına dikkat çekerek, “Yüz batmandan bin batman, hatta daha da ağır koca taşları o kadar muntazam kesmişlerdi ki kireç ve harç koymaksızın bu taşları birbiri üstüne istif etmek suretiyle kaleyi yapmışlardı” demiştir (Nasır-ı Hüsrev, 2003).

Buckingham, Diyarbakır kentinin bazalt bir kaya kütlesi üzerine oturduğunu yazmıştır. Buradaki bazaltın koyu renkli, sıkı damarlı, Ürdün Vadisi'nden Diyarbakır'a kadar farklı sertlikte ve gözeneklilik derecesinde gördüğü, aynı türde bazalt olduğunu belirtmiştir⁷(Buckingham, 1827).

Diyarbakır surlarının hem zemininin hem de yapım malzemesinin bazalt olması şehri kuşatmalara karşı dayanıklı hale getirmiştir. Evliya Çelebi, bu konuda “Sert taştan inşa edildiğinden yeri de yalçın kaya üzerine yapıldığından düşman kuşatsa da bir tarafından lağım ve metris sürüp zafer bulmak mümkün değildir. Meğer bir sene kuşatılıp kale içinde kutluk olup kaleyi teslim edeler” demiştir (Evliya Çelebi, 2010).

Garden, sur duvarlarının ve kulelerinin farklı dönemlerde inşa edildiğini yazmıştır. Bu sonuca sur duvarlarında gördüğü ve eski bina parçaları olarak nitelendirdiği devşirme yapı malzemeleri, farklı formdaki taşları göstererek ulaştığını söylemiştir. Özellikle çeşitli yerlerde dairesel olarak uçları görünen sütun parçalarının ve kuzey tarafındaki yarım daire kesitli bir burcun yapı

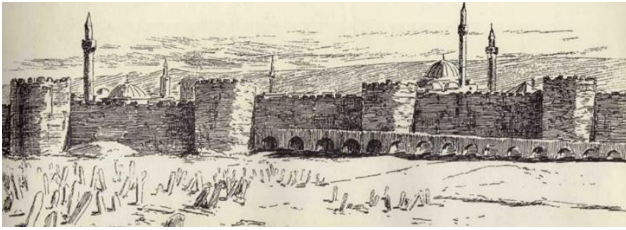
doğusunda siyah bloklarıyla dikkat çeken bazalt platosu bulunmaktadır (Buckingham, 1827; Şahin, 2012).

⁶ Fit, bir insanın ayak uzunluğuna eşit olan ölçüdür ve 30,48 cm olarak kabul edilmektedir (Britannica Online Encyclopedia, 2004).

⁷ Yapılan araştırmada, Ürdün'de kalker, kum taşı ve bazalttan oluşan dalgalı platoların yer aldığı görülmüştür. Ayrıca, Zerka ve Mefrak'ın

malzemesindeki renk farkının bunun kanıtı olduğunu yazmıştır. Garden burçların plan düzeni hakkında da bilgi vermiş; surlarda bulunan kulelerin geniş, üç kademeli veya katlı olduğunu, içten tuğlalarla kemerli ve küçük kazamatları (siper) andıran mazgal delikleri olduğunu belirtmiştir (Garden, 1867).

Naumann (1893), surların burçları ve kuleleriyle uzun duvarlarının bulunduğu bahsetmiştir. Kara Amid isminin duvarlarının koyu rengini çağrıştırdığını, tahkimatların kuvvetli olduğunu, birçok savunmadan sağlam çıkabildiğini belirtmiştir. Berchem'de (1910), surlarda kullanılan taşın, Kara Amid adını şehre kazandıran siyah çok sert bir volkanik taş türü olduğundan bahsetmiştir.



Şekil 5. Surların silüet gravürü (Naumann, 1893)

Sur Kapıları

Seyyahlar, Diyarbakır surlarında bulunan kapıların hangi ana akslar üzerinde olduğuna, açıldıkları yönlere, malzemesine, isimlerine ve boyutlarına dikkat çekmiştir. Evliya Çelebi, Buckingham, Petermann, Garden, Chesneau ve Naumann surların dört adet kapısının olduğunu yazmıştır. Ayrıca El-Mukaddesi ve Garden, surların doğu tarafında, kaleden nehre ulaşan ve o yıllarda yeni inşa edilen beşinci bir kapı olduğundan bahsetmiştir.

10. yüzyılda şehri ziyarete eden El-Mukaddesi kentin beş kapısı olduğunu belirtmiştir El-Mukaddesi, sur kapı isimlerini "Su Kapısı (Babü'l-Ma), Dağ Kapısı (Babü'l-Cebel), Rum Kapı (Babü'l-Rum), Tepe Kapısı (Babü't-Tell) ve savaş zamanlarında kullanılan Gizli Kapı (Babü'l-Sırr)" olarak belirtmiştir (Strange, 2015). Bahsi geçen beşinci kapının adı, kaynaklarda Enes Kapı veya Gizli Kapı (Babü'l Sırr) olarak geçmektedir. El-Mukaddesi beşinci kapının küçük olduğunu ve sadece savaş dönemlerinde kullanıldığını söylemiştir (El-Mukaddesi, 2023).

Kapılar hakkında en detaylı bilgiyi Garden vermiştir. Garden, Rum Kapı'nın iç ve dış kapısının olduğunu; dış kapısının demirden, iç kapısının ahşaptan yapıldığını ve demir parmaklıklarla sağlamlaştırıldığını söylemiştir. Güvenliğin sağlanması için çok büyük asma kilitlerin kullanıldığını, bekçiler için odalar inşa edildiğini, kapının üzerinde tuğladan yapılan ancak harap durumda olan kubbe biçimli odaların kalıntılarının olduğunu yazmıştır. Mardin Kapı'nın yüksek ve sağlam bir şekilde inşa edildiğini; zeminin nehre doğru eğimli olarak devam ettiğini ve bir duvarla dışarıdan görülmeyecek şekilde korunduğunu belirtmiştir. Yeni Kapı'nın ise bir yan kule ve uçurum kenarı boyunca inşa edilen bir duvarla korunduğunu; buradan nehre inişin çok zikzaklı ve dik

olduğunu yazmıştır. Dağ Kapı'nın iç bölümünde harabe bir bina bulunduğundan, bu burçların tuğlalarla inşa edilmiş çok sayıda kemerli penceresinin olduğundan ve diğer girişlerden daha alçak olan geçidinin her iki tarafında küçük bir nişin yer aldığından bahsetmiştir (Garden, 1867)

Nasır-ı Hüsrev, güneyde Tel Kapı'nın (Bab-ül Tel), kuzeyde Ermeni Kapı'nın, batıda Rum Kapı'nın (Bab-ül Rum), doğuda Dicle Kapı'nın (Bab-ül Dicle) olduğunu yazmıştır (Nasır-ı Xosro, 2016).

Nasır-ı Hüsrev, diğer seyyahların pek de üstünde durmadığı, dıştaki ikinci surdan iç surlara geçişin nasıl sağlandığı konusunu ayrıntılı olarak açıklamıştır. İki duvarın arasında savaşçıların silahlarıyla rahatlıkla geçebileceği kemerli geçitlerin olduğunu; dışta bulunan surların da kapıların bulunduğu, ancak bu kapıların iç surlardaki kapıların tam tersi yönünde açıldığını yazmıştır. Dış surlarla iç surların irtibatlı dört demir kapısı bulunduğunu söylemiştir (Nasır-ı Hüsrev, 1950).

Petermann kapıları anlatırken "Şehrin 4 kapısı vardır: Batıda geldiğimiz "Dağ Kapısı", güneyde "Yeni Kapı"; güneydoğuda "Mardin Kapısı" kuzeydoğuda "Rum Kapısı..." bulunur demiştir (Petermann, 1861).

Naumann (1893), kuzeyde Dağ Kapı olmak üzere, Yeni Kapı, Mardin Kapı ve Rum Kapı bulunduğunu yazmıştır. Sur kapılarının malzemesi ve yapım tekniği, seyyahların dikkatini çeken konulardan biri olmuştur. Hüsrev ve Garden, sur kapılarının tamamen demirden yapıldığından bahsetmiştir. Garden, dış kapıların perçinlenmiş yatay ve dikey çubuklardan oluştuğunu; çubuklar arasındaki aralıkların çeşitli aparatlarla süslendiğini yazmıştır (Garden, 1867) (Şekil 6).



Şekil 6. Urfa Kapı girişi ve demir kapısı

Evliya Çelebi, sur kapılarının nereye doğru açıldığından bahsetmiştir. Rum Kapı'nın Karacadağ'a ve bir mezarlığa; Dağ Kapı'nın Eğil, Çermik, Ergani, Harput, Şerbetin ve Palu'ya; İç Kale kapısının ise Şat Nehri'ne açıldığını yazmıştır (Evliya Çelebi, 2010).

Kapılarla ilgili bir başka dikkat çekici konu da etrafında ne olduğudur. Bu konuda Buckingham şöyle yazmıştır:

"Kalenin alt kısmında, giriş kapılarından birinin yanında ve şu an aslında tek giriş kapısı, ikisi kapalı olduğu için, üzerinde bir dizi farklı kalibrede piriç top gördük.

Bunların en büyüğü 24 librelik bir çapa sahiptir. Bu parçaların bazılarının üzerinde Hicri 1113. yıl veya M.S. 1735 tarihli Arapça yazıtlar vardı. Bakımsızlıktan dolayı burada pek kullanılmadılar. Ayrıca pirinçten bazı bombalar ve havan topları ile demirden eski zırhlar da vardı; ama topların hepsi indirilmişti ve her şey ayırt edilemeyen bir yığın halinde duruyordu.” (Buckingham, 1827)

Bell, “...Mardin Kapısı teraslı bahçelere hükmediyor ve içinden geçen yol Dicle üzerindeki eski bir köprüye kadar uzanıyor. Kuzeybatı ve Kuzeyde Halep veya Dağ Kapısı ile Harput Kapısı verimli bir ovaya açılır ve Yeni Kapı sarp güney kıyısının üzerinde durur. Yeni Kapı plan olarak diğer üç kapıdan farklıdır...” diye bahsetmiştir (Bell, 1911).

Yazıtlar ve Süslemeler

Diyarbakır surlarındaki yazıtlar ve figürlü kabartmalar şehre gelen birçok seyyahın dikkatini çekmiştir. Seyyahlar seyahatnamelerinde, Yunanca, Latince ve Arapça kitabelerin varlığından bahsetmiş; kuş ve hayvan figürlerinin tasvirlerine yer vermişlerdir. Ancak, birçoğu bunların tarihsel göndermelerini ve çevirilerini yapamamıştır. 1178 yılında Diyarbakır’a seyahat ettiği bilinen Niebuhr ve 1891 yılında ise Cuinet gibi bazı seyyahlar bu yazıtların ve figürlü kabartmaların ciddi bir biçimde incelenmesi gerektiğini düşünmüştür. Yapılacak olan incelemelerin Diyarbakır’ın tarihi ile ilgili önemli verileri açığa çıkaracağını söylemişlerdir (Niebuhr, 2003; Cuinet, 2003).

Surlardaki yazıtları okuyan ve seyahatnamesinde yer veren ilk seyyahlardan biri de Arif Paşa’dır. Arif Paşa, seyahatnamesinde, İbrilid Mevkii’ne hâkim meşhur burç üzerindeki yazıtlardan bahsetmektedir. Seyahatnamenin devamında bu burcun ilerisinde biçimsel olarak benzer başka bir burcun daha bulunduğunu söylemiştir (Öztürk ve Yılmazcelik, 1998) (Şekil 7a ve b). Arif Paşa’nın bahsettiği yerin, burçların özelliklerini anlattığı bilgilerden yola çıkarak, Ulu Beden Burcu ile Yedi Kardeş Burcu arasındaki bölüm olduğu tahmin edilmektedir.

Tavernier, kentin batıdaki kapısında Constantinus’tan söz eden Latince ve Yunanca bir kitabe bulunduğunu söylemiştir (Tavernier, 2006). Buckingham’da, Tavernier’in surlarda bulunan kapılardan birinin üzerinde Konstantin’den bahseden Latince ve Yunanca bir yazıttan bahsettiğini şu sözlerle yazmıştır: “Bu yazıt şüphesiz o imparatorun buradaki onarım ve süslemelerini anlatan bir yazıttı. Hem bununla ilgili hem de Gibbon’un sözünü ettiği gibi Dicle’nin üzerindeki kalenin kayalarına oyulmuş gizli merdivenle ilgili birçok araştırma yaptım, ama ikisinin de bilgisine ulaşamadım.” Buckingham, 1766 yılında Niebuhr’un surlardaki Kufi ve Arapça yazıtları kopyaladığını; ancak yazıtlar yumuşak ve beyaz kireç taşı üzerine yazılı olduğu için Niebuhr’un okumakta güçlük çektiğini belirtmiştir (Buckingham, 1827).

Buckingham ve Tavernier hangi kapıda olduğunu belirtmedikleri, Latince ve Grekçe, Konstantin’den bahseden bir yazıt olduğunu yazmıştır (Buckingham, 1827;

Tavernier, 2006). Buckingham (1827), bu yazıtın imparatorun onarım ve süslemelerini anlattığını söylemiştir. Surlarda bugün tespit edilen, bir Latince, dört Grekçe yazıt vardır. Bunların tamamı Dağ Kapı yakınlarındadır. Latince yazıtın 375 yılında Valentinianus, Valens ve Grantinianus zamanında yapılmış olduğu düşünülmektedir (Beysanoğlu, 1987).



Şekil 7. Ulu Beden Burcu (a) ve Yedi Kardeş Burcu (b) üzerindeki yazıt ve süslemeler

Garden (1867), burçlardaki yazıtlarla ilgili bilgileri diğer seyyahlara göre daha detaylı anlatmıştır. Burçların bazılarında aslan, güneş vb. kabartmaların, Kufi ve Arapça yazıtların olduğunu yazmıştır. Garden, yazıtların zamanla yıpranmış olması ve belgelenmemesinden kaynaklı olarak, Konsolosluk Şansölyesi Bay Maltass’a burçlardaki yazıtlardan bazılarını belgeletmiştir. Dilbilimci ve nümismat olan Erzurum Rus Konsolosu M. Jaba bu yazıtların çevirilerini yapmıştır. Garden (1867), Dağ Kapı’nın iç bölümünde bulunan harabe yapının duvarlarında Kufi yazıtlar bulunduğundan bahsetmiştir. Duvarlarda ve sağ kulede bazı yazıtların, üzerinde Harput Kalesi’ndekiler gibi çok kaba bir şekilde ifade edilen iki aslanın ve ters çevrilmiş bir Yunan yazıtının olduğunu söylemiştir. Sol kulede, iki buffalo (kendi tanımlamasıyla) ve bir kartalın dekore edildiğini yazmıştır (Garden, 1867). (Şekil 8..a)

Warkworth (1898), şehrin büyük kulelerinde Yunanca, Arapça ve Kufi yazıtlar ile süslemeleri ve kabartmaları gördüğünü söylemiştir.

1913 yılında Oppenheim, kendinden önce Diyarbakır'ı ziyaret eden Niebuhr, Garden gibi seyyahların seyahatnamelerini okumuş, kitabelerle ilgili verdikleri bilgileri aktarmıştır. “*Sırf bu yapıların tam bir tanımının yapılabilmesi için dahi bir seyahat yapmaya değer*” sözüyle kendinden önce yapılan bu çalışmaların eksiklikleri üzerinde durmuş, Diyarbakır'daki tarihi yapıların önemine dikkat çekmiştir (Oppenheim, 2003).



Şekil 8. a. Dağ Kapı Burcu'ndaki, buffalo olduğu iddia edilen hayvan figürleri, b. Dağ Kapı Burcu'ndaki ters yazıt.

Oppenheim seyahatnamesinde, Mardin Kapı, Dağ kapı, Urfa Kapı, Yedi Kardeş Burcu ve Evli Beden Burcu'nda kitabeler olduğundan bahsetmiş, bunların tarihsel bağlamını ayrıntısıyla aktarmıştır. İlk olarak Mardin Kapı'da bulunan kitabeyi açıklamış, bu Abbasi kitabesinin dönemi nedeniyle çok değerli olduğunu söylemiştir. İkinci olarak Dağ Kapı'daki kitabelerden bahsetmiş, bu kitabelerin bir bölümünün güçlükle okunduğunu belirtmiştir. Oppenheim'e göre Mardin ve Dağ Kapı kitabeleri, surların bir kısmının 510 yılında yapıldığını göstermektedir. Dağ Kapı'yı Kahire'de bulunan Fetih Kapısı'na benzetmiştir. Üçüncü olarak Rum Kapısı bir diğer ismiyle Urfa Kapısı'nda bulunan kitabeleri açıklamıştır. Oppenheim'e göre burada bulunan kitabeler 12. yüzyıldan kalmadır. Oppenheim, yılan ve ejderha figürlerini “Bağdat'taki gizemli figürlere” ve Halep İç Kalesi ve Erzurum Çifte Minareli Medrese'nin kapılarının etrafındaki figürlere benzetmektedir. Yedi Kardeş Burcu ve Evli Beden Burcu'nda bulunan kitabeleri ise Garden ve Niebuhr'un çevirilerini dikkate alarak çözümlenmiştir (Oppenheim, 2003).

TARTIŞMA

Diyarbakır'ın kent tarihi incelendiğinde, surların, birçok medeniyetin katkısıyla ve uzun bir zamana yayılarak, hemen her dönem yapılan bakım ve onarım çalışmaları sonucu günümüze kadar ulaştığı anlaşılmaktadır. Seyyahlar bu katmanlaşmayı yazılı kaynaklardan çok, gözlemlerine dayanarak tespit etmişlerdir.

Diyarbakır Surları'nın boyutları hakkında seyahatnamelerde birçok veri mevcuttur. Bu veriler kente gelen seyyahların yaşadıkları dönemde geçerli olan ölçü sistemi içerisinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Verilen ölçülerin büyük çoğunluğunun tahmine ve gözleme dayandığı tespit edilmiştir. Az sayıda ölçünün bugün ölçülen değerlere yakın olduğu görülmüştür.

Chesney, Diyarbakır surlarının yerleşim planını dikkate alarak “kayık” benzetmesini yapmıştır. Surların tamamen arazinin topografik yapısından dolayı biçimlendiği birçok seyyah tarafından farklı şekillerde dile getirilmiştir. Bugün de yerinde yapılan incelemeler sonucu bu durum çok net bir şekilde görülmektedir.

Bazı seyahatnamelerde anlatılan yerlerin, ziyaret edilmeden, sadece kütüphane araştırmalarına dayanarak oluşturulduğu düşünülmektedir. Dini hassasiyetler, dil sorunları, gidilen yere dair ön yargılar da seyahatnameleri şekillendirmiştir. Örneğin; Tavernier, Chesneau ve Chesney, surların 72 burcu olduğunu; Buckingham ve Warkworth ise 62 burcu olduğunu yazmıştır. Tavernier, Diyarbakır Surları'nın, Hz. İsa'nın 72 müridini temsil eden, 72 burcu olduğunu belirtmiştir, Buckingham bu sayıyı Tavernier'in seyahatnamesinden aldığını belirterek 62 olarak söylemiştir. Warkworth da burç sayısını, Buckingham'dan aldığını belirterek 62 olarak yazmıştır. Ancak, bahsi geçen seyahatnamelerin yazıldıkları dönemde, Diyarbakır Surları'nda 82'si dış surlarda, 19'i iç surlarda olmak üzere toplam 101 burç bulunmaktadır. Sadece dış surlar üzerindeki burçlar sayılmış olsa bile 82 ve 72 arasında önemli bir fark vardır. Bu durum, burçların sayılmadan, tahmini rakamların yazıldığını veya hatalı bir yazılı/sözlü kaynak veya kaynakların sonra gelen seyyahlar tarafından da kullanıldığını göstermektedir.

İkinci dış sur, kenti ziyaret eden Evliya Çelebi ve Tavernier'in dikkatini çekmiş bu konuda bugünkü verilerle de doğrulanabilen bilgiler vermişlerdir.

Seyahatnamelerde verilen bilgiler, sur kapılarının isimlerinin zamanla değiştiğini göstermiştir. Örneğin; El-Mukaddesi 10. yüzyılda ana kapıların isimlerini, Su Kapısı (Babü'l-Ma), Dağ Kapısı (Babü'l-Cebel), Rum Kapı (Babü'l-Rum) ve Tepe Kapısı (Babü't-Tell) olarak belirtirken; Naumann, aynı kapıların isimlerinin, 19. yüzyılda Yeni Kapı, Dağ Kapı, Rum Kapı ve Mardin Kapı olduğunu söylemiştir. Günümüzde kapılar Yeni Kapı, Dağ

Kapı, Urfa Kapı ve Mardin Kapı olarak adlandırılmaktadır.

Birçok seyyah, Diyarbakır Surları'nın görkeminden, göz alıcı olmasından ve dikkat çeken gri-siyah renkli bazalt malzemeden bahsetmiştir. Ancak bazı seyyahlar, birtakım konularda, diğerlerine göre çok daha ayrıntılı bilgiler paylaşmışlardır. Örneğin; Garden, sur kapılarından derinlemesine bahsederken, Oppenheim, yazıtlar konusuna daha kapsamlı yaklaşmıştır.

Buckingham, hangi kapıdan bahsettiğini belirtmemekle birlikte, kapılardan birinin üzerinde farklı kalibreli pirinç toplarının yerleştirildiğini yazmıştır. Bu durum surların 19. yüzyılın başlarında koruma işlevini, eskisi kadar olmasa da hala sürdürdüğünün bir göstergesidir. 19. yüzyıl sonunda ise Cholet ve Bell, sur duvarlarının kale içi ile dışı arasında sadece ayırıcı bir set görevi gördüğünü söylemiştir.

Seyyahlar, surların malzemeleri ile ilgili olarak, kendi bilgi birikimleri doğrultusunda farklı tanımlamalar yapmışlardır. Surların ana yapı malzemesinin bazalt olmasına rağmen, El-Mukaddesi, malzemeyi, 'siyah granit taş' olarak ifade ederken, İbn Havkal, granitten yapılmış "siyah değirmen taşı" olarak ifade etmiştir. Bu durum seyyahların malzeme konusunda yeterli bilgiye sahip olmadıklarını göstermektedir.

SONUÇ

Tarihi yapılar konusunda yapılan araştırmalarda önemli başvuru kaynaklarından biri olan seyahatnamelerin sorgulanarak kaynak gösterilmesinin önemi bu çalışma ile bir kez daha vurgulanmıştır. Çalışma kapsamında incelenen yirmi beş gezginin seyahatnamelerindeki Diyarbakır Surları ile ilgili bilgiler hem birbirleriyle hem de güncel bilgiler ile karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Bazı kaynaklardan alınan verilerin günümüz şartlarında incelendiğinde doğru bilgiler ile eşleştiği, bazı bilgilerin ise doğruluk payının olmadığı görülmüştür. Diyarbakır Surlarının güncel verilerinde tespit edilen burç sayıları ve ölçüleri gibi kapsamlı inceleme gerektiren bazı bilgilerin seyahatnamelerdeki farklı aktarımı bu durumları kanıtlamaktadır.

Bazılarında surlarla ilgili eksik, yanlış veya abartılı olarak nitelendirilebilecek bilgiler olmasına rağmen seyahatnameler; surların mimari özelliklerini, onarımlarını, değişimlerini ve geçmişte yakın çevresinde gerçekleşen dönüşümleri günümüze aktaran önemli kaynaklar olmuşlardır.

Teşekkür ve Bilgi Notu

Makalede ulusal ve uluslararası araştırma ve yayın etiğine uyulmuştur. Çalışmada etik kurul izni gerekmemiştir.

Yazar Katkısı ve Çıkar Çatışması Beyan Bilgisi

1. Yazar % 40, 2. Yazar % 30, 3. Yazar % 30 katkıda bulunmuştur. Herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Ağarı, M. (2020). "İstahri, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed", *Ülkenin Yolları Değerlendirme- Metin*. Kitapevi Yayınları.
- Ahunbay, M. (2012). Diyarbakır-Amida Surlarının Erken Dönemi, *Uluslararası Diyarbakır Surları Sempozyumu Bildiri Kitabı*, T.C. Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Diyarbakır, s. 67-78.
- Andreasyan, H. D. (1964). *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi 1608 – 1619*. İstanbul University Press.
- Arıkan, Z. (2013). Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 43, s.551-552). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Asiltürk, B. (2009). Edebiyatın Kaynağı Olarak Seyahatnameler. *Turkish Studies*, 4 (1-1), 911-995.
- Bell, G. L. (1911). *Amurath to Amurath*. London.
- Berchem, M. V. ve Strzygowski, J. (1910). *Amida*. Ernest Letoux Hidelberg.
- Beysanoğlu, Ş. (1987). *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*. Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi.
- Beysanoğlu, Ş. (2001). *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Neyir Matbaası.
- Britannica Online Encyclopedia (2004). "foot". 12 Eylül 2023 tarihinde <https://www.britannica.com/science/foot-measurement> adresinden alındı.
- Buckingham, J. S. (1827). *Travels in Mesopotamia*. Gregg.
- Chesneau, J. (1887). *Le voyage de Monsieur d'Aramon, Ambassadeur pour le Roy en Levant*. Ernest Leroux.
- Chesney, F. R. (1850). *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*. Nabu Press.
- Cholet, A. P. (1892). *Voyage en Turquie D'Asie, Armenie, Kûrdistan et Mesopotamie*. Librairie Plon.
- Coşkun, M. (2009). Seyahatname. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 37, s.13-16). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Cuinet, V. (2003). Diyarbakır Merkez Sancağı. Ş. Korkusuz (Yay. Haz.), *Seyahatnamelerde Diyarbakır* (s. 55-65) içinde. Kent Yayınları.
- Çetin, F. (2011). XVI. Asır Alman Seyyahlarında Osmanlı (Türk) Toplumu ve İnsanına Dair Bilgisizlik ve Tarihi Önyargıların İzleri. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 39-58.

- Dağlı, Y. ve Kürkman, G. (2003). Osmanlı Coğrafyasında Kullanılan Yerli ve Yabancı, Günümüz ve Tarihi Ağırlık, Uzunluk, Alan, Hacim ve Halk Ölçü Birimleri ile Ölçü-Tartı Aletleri Sözlük Denemesi. G. Kürkman (Ed.), *Anadolu Ağırlık ve Ölçüleri* (s. 333- 417) içinde. Suna- İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.
- Dalkılıç, N. ve Nabikoğlu, A. (2012). The Architectural Features of the Diyarbakır. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, 12 (2), 171-182.
- Erkal, M. (1991). Arşın. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 3, s.411-413). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Evliya Çelebi, (2010). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Bağdad - Basra - Bitlis - Diyarbakır - İsfahan - Malatya - Mardin - Musul - Tebriz - Van*. Yapı Kredi Yayınları.
- Gabriel, A (1940). *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale*. E. De Boccard.
- Garden, R. J. (1867). Description of Diarbekr. *Journal of the Royal Geographical Society of London*, 37, 182-187.
- Heude, W. (1820). *Voyage de La Côte de Malabar a Constantinople*. Librairie de Gide Fils.
- İbn Havkal (2021). *10. Asırda İslam Coğrafyası*. R. Şeşen (Çev.). Yeditepe Yayınevi.
- İstahri (2020). *Ülkelerin Yolları Değerlendirme-Metin*. M. Ağarı (Çev.). Kitabevi Yayınları.
- Kallek, C. (2002). Kulaç. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 26, s.353-354). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kavallı, S. (2020). Babur-name'deki Mesafe ve Uzunluk Birimleri. *Academic Platform*, 4 (2), 212-230.
- Lord Warkworth (1898). *Notes from a Diary in Asiatic Turkey*. Edward Arnold.
- Maden, S. (2010). Türk Edebiyatında Seyahatnameler ve Gezi Yazıları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 15 (37), 147-158.
- Muhammed b. Ahmed El-Mukaddesi (2023). *İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Taksim)*. A. Batur (Çev.). Selenge Yayınları.
- Nabikoğlu, A. (2012). *Diyarbakır Surlarının Yapısal Özellikleri ile Koruma Sorunlarının Tespit ve Belgelemesi*, Dicle Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır.
- Nabikoğlu, A. ve Dalkılıç, N. (2013). Diyarbakır Surlarının Günümüzdeki Durumuna Yeni Bir Bakış. *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, (15), 23-35.
- Nasır-ı Husrev. 1950. *Sefername*. Çev.Abdülvehap Tarzi. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Nasır-ı Hüsrev (2003). *Sefername*. Ş. Korkusuz (Yay. Haz.), *Seyahatnamelerde Diyarbakır* (s. 15-16) içinde. Kent Yayınları.
- Nasır-ı Xosro (2016). *Sefername; Meyafarqin-Amid, Kudüs ve Mekke'ye Yolculuk (1046)*. E. Çardakçı (Çev.). Avesta Yayınları
- Naumann, E. (1893). *Vom Goldnen Horn zu den Quellen des Euphrat*. Verlag von R.
- Niebuhr, C. (2003). C. Niebuhr'un Seyahat Havadisleri. Ş. Korkusuz (Yay. Haz.), *Seyahatnamelerde Diyarbakır* (s. 51-53) içinde. Kent Yayınları.
- Okumuş, E. (2012). Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde Diyarbakır. *Şarkiyat* 7, 14-51.
- Oppenheim, M. V. (2003). Suriye'den Mezopotamya'dan Anadolu'dan Kitabeler. Ş. Korkusuz (Yay. Haz.), *Seyahatnamelerde Diyarbakır* (s. 222- 235) içinde. Kent Yayınları.
- Özbaran, S. (2007). *Antonio Tenreiro'nun Gözlemleri 1524-1525, Portekizli Seyyahlar İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında*. Kitap Yayınevi.
- Öztürk, M. ve Yılmazçelik, İ. (1998). Arif Paşa'nın Seyahatnamesi- Diyarbakır Seyahatı, *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 18 (22), 91-109.
- Petermann, J. H. (1861). *Reisen im Orient*. Verlag Von Veit & Comp., Leipzig.
- Strange, G. L. (2015). *Doğu Hilafeti'nin Memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslam Fetihlerinden Timur Zamanına Kadar* C. Tomar (Çev.). Yeditepe Yayınları.
- Tavernier, J. B. (2006). *Tavernier Seyahatnamesi*. T. Tunçdoğan (Çev.). Kitap Yayınevi.
- Toprak, V. (2012). Diyarbakır Surlarının Jeolojik ve Morfolojik Özellikleri, *Uluslararası Diyarbakır Surları Sempozyumu Bildiri Kitabı*. T.C. Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, s. 139-148.
- Tuncer, O. C. (2012). *Diyarbakır Surları*, T.C. Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır: Kültür Sanat Yayınları, Sayı:6, Ankara, ss. 67.
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri (2022). *Adım*. 12 Eylül 2023 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> adresinden alındı.
- Yazıcı, H. (2009). Seyahatname. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 37, s.11-13). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Yıldırım, F. (2024). Mimari Alanındaki Sanat Tarihi Araştırmalarında Bir Kaynak Olarak Seyahatnameler: Barındırdıkları Sorunlar ve Dikkat Edilmesi Gereken Hususlar, *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*, 87, 33-47.
- Yılmaz, Ö. (2013). Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 8 (2), 587-614.
- Yılmaz, Ö. (2016). Mahali Tarihin Kaynağı Olarak Seyahatnameler: Örnek Çalışmalar, Yöntem ve Yaklaşımlar. Ç. Özdemir, Y. E. Tekinsoy (Ed.), *Yabancı Seyahatnamelerde Türkiye* (s. 21-41) içinde. Türk Yurdu.